

Ивица Тодоровић

Етнографски институт САНУ, Београд
ivica.todorovic@ei.sanu.ac.rs

ПРОСТОР И ВРЕМЕ МУШКАРЦА*

- традиционални и савремени иницијацијски контекст

У раду сагледавамо ритуалне и митске обрасце одређења простора и времена резервисаног за мушкарце у традиционалној и савременој култури Срба, с нагласком на иницијацији. У обзир су узети етнолошка грађа прикупљена у новијем периоду, као и од раније познате чињенице везане за симболичко дефинисање улоге и положаја мушкарца у традиционалној култури. Посматране су различите „мушки“ институције – од традиционалних иницијацијских и ритуалних група до феномена спортског навијања и служења војног рока. Акценат је стављен и на културну поделу просторно-временског континуума на „мушки“ и „женски“.

Општи увод

Проблематика „мушког“ се може посматрати на много различитих семантичких нивоа, као и у различитим просторним и временским контекстима.¹ На пример, само у савременом и урбаном контексту могуће је издвојити читав низ подједнако занимљивих тематских подкомплекса.² С друге стране, у традиционалним културама, па и у српској, посебно су издвојени и наглашени особени прелазни митско-ритуални, просторни и временски показатељи, пре свега подручја преласка из „овостраног“ у „онострano“, односно из профаног у сакрално, и обратно. Димензија сакралности (уско повезана са феноменом *иницијације*, засноване на идеји о промени *статуса*, као резултата трансформације базичног *просторног и временског положаја*) за нас је од посебног значаја, јер „уласком у сакрално време све се претвара у своју супротност: успоставља се једна обрнута онострана реалност“.³

Овде ћемо се, пре свега, бавити различитим аспектима културних одређења везаних за деловање мушкарца (у непосредном, бинарном односу са женским опозитом), односно за мушки културни оквир, уз посебно наглашавање поменутог *иницијацијског контекста* – који потенцира управо прелазни просторно-временски континуум и који је у традиционалној култури представљао значењско *средиште* егзистенцијалне парадигме, од стране културе предодређене за мушкарца.

Када се постави проблем *мушки иницијације*, као и *мушки простора и времена некада и данас*, у српском контексту, издваја се неколико основних појмова и релација којима ће се бавити овај рад, од феномена „naviјaњa“ и служења војног рока до значења косовског завета. У вези с тим, посебно ћемо издвојити – као основне елементе структурисања текста – 1) испољавање мушких културног контекста у *традиционној култури*, 2) сагледавање *аналогија традиционалних и новијих мушких институција*, на примеру специфичних, ексклузивних израза мушких културног комплекса и 3) *косовски заветно-иницијацијски контекст*, као специфични (општенационални) израз потенцијалног самостварења мушкарца некада и данас.

За наш приступ су, дакле, кључне релације *посебно* (индивидуални карактер) – *опште* (колективни карактер) и *традиционно – савремено*, заједно са релацијом *сакрални простор – сакрално време*, која је наглашена у наслову, уз напомену да одреднице простор и време овде имају првенствено преносно значење које упућује на

целокупност могућности егзистенцијалног (само)остварења. Полазећи од ових одредница, могуће је из различитих углова вишедимензионално, али и крајње сажето, сагледати основну проблематику, односно управо оне битне и особене показатеље *мушких улога и симболике* у традиционалној и савременој култури.

Традицијски оквир – карактеристични примери

Традиционална култура Срба успоставља и нуди велики број бинарних опозиција непосредно повезаних са дуалитетом мушки – женско. Ове опозиције надовезују се једна на другу и граде сложен систем, у којем су почетне бинарне супротности усложњене и преосмишљене. На овом месту навешћемо неке непосредне илустративне примере (наслањајући се на резултате истраживања бројних етнолога).

Пре свега, битно је нагласити да категорије/појмови мушки и женско представљају саставне делове сложених синонимских ланаца, међу којима су од посебног значаја синонимије жена – доле – лево (– лоше), насупрот релационом систему мушкарац – горе – десно (– добро). У различитим митолошким синтезама, речницима и енциклопедијама, посебан значај придаван је жени и њеним ритуалним активностима, док је појам мушкарац најчешће изостављан, по свему судећи као – са митолошког становишта – мање експониран и значајан.⁴ Међутим, суштински гледано, овакво рангирање ипак није допустиво, управо због међусобне повезаности и комплементарности појмова мушки – женско у народним представама.

Ово се може конкретизовати на различите начине; рецимо, типичан пример представља употреба *појаса* у магијским радњама и народним представама. Тако се развезивањем појаса неутралише „опозиција горе/доле, чисто/нечисто, људско/нелјудско и таквим поступком се отклања могућност сукоба с нечистом силом”, а – истовремено – „појас је и попречна оса, и на тај начин може преузети атрибуте из парадигме женско, доле, лево итд.“, при чему „он са уздужном осом, односно висином човека, чини крст чија је тачка пресека на пупку” и „зато се појас употребљава у магијским радњама везаним за рађање“.⁵ На овај значењски оквир непосредно се надовезује и мушка симболика, па се тако појас, у функцији замене за човека, среће „у више ритуалних радњи: нероткиње, да би могле да роде узимају попов појас и стављају га под главу па спавају на њему; кад се прстенује, опасује се по голом телу мушким појасом да би рађала мушки децу“.⁶

На сродан начин осмишљавају се просторно-временски континуум и категорије стварности у разним контекстима, при чему се просторне и временске одреднице често прожимају и повезују уз помоћ семантичке опозиције мушки – женско. У вези с тим, као илustrацију можемо навести да се – „снага сакралног времена (или јаког времена почетка), које се везује за Божић“, преноси магијским путем „тако што мајка своју децу, ујутро рано на овај празник, опасује веригама, које иначе остварују симболичку функцију космичке осе“.⁷

Наравно, сличних примера се може навести у великом броју, и сви они јасно потврђују значај митолошки обликоване релације мушки – женско у традиционалној духовној култури, односно значај сегментирања простора и времена у односу на ову (базичну и одређујућу) релацију.

Поједини етнолози разлог за постојање управо на овај начин вредносно (основни опозициони оквир добро – лоше) одређеног система релација, у вези са поменутим односом мушки – женско, виде у законитостима функционисања патријархалног друштва, које полази од мушких принципа као „позитивног“. По овом тумачењу – „уз помоћ полних табуа се, знамо, преокрећу друштвене улоге мушкараца и жена, али се тај преокрет 'смешта' у један преокренути свет. Подразумева се наравно да присуство на 'onoj' страни искључује присуство на 'ovoj'. Ако се, сходно томе, припадницима

супротних полова дозволи да промене своја места у оној стварности, промена ће у овом, реалном свету постати немогућа. Успостављањем фиктивне инверзије спречава се стварна инверзија. Нема сумње да табу-одредбе, помоћу којих се тежи постизању оваквих циљева, могу да пренесу само једну поруку: женама треба дозволити да преузму власт, али не на овом свету".⁸

Међутим, треба нагласити да су базични митски парови, у оквиру општег синонимско-анalogијског ланца традиционалне културе, спрам релације мушки – женско превасходно парадоксално и амбивалентно одређени. На пример, из овог општег традицијског парадигматско-анalogијског оквира произилази симболичко повезивање жене са шумом/природом (насупрот кући/култури), затим са смрћу (наспрам живота) и са животињским (насупрот људског). С друге стране, управо је жена везана за кућу (свакодневним активностима, али и ритуално и симболички), а тиме и за културу, односно људско (спрам животињског). Исто тако је, по природи ствари (иако то наведени парадигматски симболички оквир доводи у питање), жена непорециво и непосредно везана управо за живот самом чињеницом да рађа и одгаја потомство, што је такође у традиционалној култури Срба више него јасно наглашено.

Према томе, наведени традицијски парадигматски оквир није једнозначен и фиксиран, већ – напротив – сложен и вишедимензионалан, при чему мушки и женско добијају различита симболичка значења у складу са учешћем у ритуализацији и митологизацији различитих аспеката културне стварности. У складу с тим, јасно је да позитивне и негативне конотације у ствари варирају, тежећи остваривању (у складу са основном функцијом мита) равнотеже и превазилажењу базичних супротности у друштву; на овај начин, превазилажењем супротстављености и одвојености, остварују се релације комплементарности и узајамности.⁹ Другим речима, сасвим је јасно да традиционална култура Срба нуди управо овакав, комплементарно-уједињујући модел, а не модел сукобљености и круто дефинисане надређености мушкарца, као што би могло деловати након недовољно дубоке анализе.

Специфичне паралеле традиционалних и савремених мушких институција

У Србији су у савременом периоду, за разлику од традиционалне културе, многе поделе на мушки и женске послове и активности анулиране или сведене на најмању могућу меру. Али, с друге стране, ипак још увек можемо говорити о ексклузивно мушким областима деловања и одговарајућем „простору” и „времену”.

Међу оним активностима (односно просторно-временским континуумима) које су данас ексклузивно мушки – посебно се, као репрезентативне и особеним митско-ритуалним конотацијама богате, издвајају 1) служење војног рока и 2) активности навијачких група. Наравно, и овде се запажа присуство женског елемента, односно женских чланова (ових специфичних институција), али само као изузетак и спорадично, с обзиром на карактер наведених феномена тј. установа, које, уосталом, и у јавности фигурирају као „мушки” и обележене „мушким” атрибутима.

За нас је од посебног значаја чињеница да многе савремене карактеристике ових, типично мушких институција, показују изразиту формалну сличност са извесним древним, традиционалним институцијама, превасходно иницијацијског карактера.

Ово се, пре свега, односи на 1) коледарске дружине (које показују сличност са савременим навијачким групама) и на 2) иницијацијска „тајна мушка друштва” (која су постојала у древним заједницама и чији су трагови присутни и у традиционалној култури, односно народним митолошким и религијским схватањима Срба), са многим сличностима у односу на извесне мотиве и аспекте служења војног рока у савременим околностима. Овде треба обратити пажњу на посебно илустративне примере које је изнео Владимир Проп у својим „Историјским коренима бајке”, и где су наведени

различити облици „мучења” и „искушавања” неофита, необично слични искуствима кроз која пролазе војници током служења војног рока, као најзначајнијег савременог облика иницијације за мушкарца.¹⁰

С друге стране, и некадашње туче (често и до смрти) различитих, а тиме и супротстављених, коледарских група у традиционалној култури Срба – необично подсећају на савремене сукобе навијача „Партизана” и „Црвене звезде” (два највећа спортска клуба са изразито ривалским односом), као што и некадашња *коледарска гробља*¹¹ неодољиво (и тужно) подсећају на савремена „navијачка гробља”.

Иницијацијски карактер оваквих сукоба је – и у једном и у другом случају – више него очигледан. Ускраћивање хране, воде, ваздуха, вршења физиолошких потреба, сна, одмора итд., као и свакодневно психо-физичко малтретирање, уз повређивање, били су карактеристика служења војног рока у Југословенској народној армији.¹² Готово све ове „мотиве” срећемо и у иницијацијским обредима многих древних традиционалних друштава, а међу непосредним изразима народне традиције сачувала их је бајка.¹³

Штавише, ове сличности су такве природе да можемо говорити о континуираном присуству иницијацијских институција, садржаја и образца понашања, које је – по свему судећи – архетипског карактера.¹⁴ Другим речима, чини се да преосмишљене иницијацијске институције древног традиционалног друштва нису нестале, и да су се „наставиле” кроз различите културне форме, интензивно присутне и данас.

Ово, уосталом, можемо непосредно конкретизовати и додатно предочити. На пример, и коледари и навијачи су мушки групе, које сачињавају (махом) неожењени младићи и које се сукобљавају са другим коледарима/навијачима (наглашен дуални контекст); у овим сукобима страдали су многи коледари и навијачи; и једни и други штите своју територију; активности и једних и других промовишу вредности „хаоса” и „нереда”; маскирају се и облаче на посебан начин; истичу се вредности заједништва, солидарности и карактерише их „групно понашање”; дејство и једних и других везано је за посебан временски оквир (пре свега, крај тј. почетак календарске године, односно трајање утакмице/такмичарске сезоне), и карактерише га принцип „све је дозвољено”, уз наглашавање простоте и бестидности као пожељних облика понашања (од коледарских ласцивних и „непристојних” гестова, до навијачких, исто тако „непристојних” гестова и парола), и тако даље.¹⁵

Наведени обрасци тј. сличности се у извесним аспектима надовезују на опис понашања „тајних мушких друштава”, међутим – овде постоје и битне разлике које су takoђе типичне и за разлике између војника/регрутa и навијача.

На пример, регрути (млади војници) – као и неофити у традиционалним културама – бивају строго кажњавани и малтретирани од стране старијих припадника исте институције (иницијацијске групе и војске); исто тако, овде је изразита субординација (превасходно у првом периоду) између „иницираних” и „неиницираних” чланова групе. Бројна страдања међу војницима и неофитима су израз унутаргрупне агресије, за разлику од коледара и навијача, за које овакав облик понашања није примарно карактеристичан, осим у изузетним случајевима.

Према томе, чак и у структурном смислу видимо атипично, готово идентично пресликавање древних образца из традицијског у савремени контекст, што (као што смо већ поменули) тешко да може бити само случајност. Напротив, чини се да је реч о архетипским друштвеним структурима, са особеним функцијама, које представљају саставни део функционисања заједнице.

Посебно је важно нагласити и да се сродни иницијацијски контексти јављају у различитим културним димензијама, односно манифестијама традицијом уобличених мотива. Навешћемо један врло илустративан пример.

И у савременој српској фантастичној књижевности јасно је издвојен иницијацијски оквир – који прати животни пут мушкарца-хероја, чији подвизи истовремено одређују и усуд односно стремељења целокупне нације. Тако се, примера ради, у роману Бобана Кнежевића „Црни цвет”, који је – по неким критичарима – „најуспелија транспозиција српске народне књижевности у жанр фантастике”¹⁶, прати животни пут Марка Краљевића, најзаступљенијег и најпопуларнијег хероја српске народне епике, кроз низ искушења типично иницијацијског карактера. Од посебног значаја је чињеница да се у овој књизи Криволак (реално место иницијације великог броја српских младића током служења војног рока у бившој СФРЈ, с обзиром на то да се овде налазио велики војни полигон) помиње као кључно место иницијације, место где се налази „заветно искушење”.¹⁷

Према томе, и овде је искуство служења војног рока доведено у непосредну везу са иницијацијским контекстом (истовременог) самостварења мушкарца-хероја (индивидуално) и његовог народа (колективно), јер Марко Краљевић делује у циљу „скидања клетве са српског народа”, која је – по причи – узрок континуираних страдања Срба.¹⁸ Овај роман такође укључује и мотиве из најсложеније српске народне бајке „Баш-Челик”, која садржи изузетно јасно дефинисан иницијацијски оквир, сажимајући у свом тексту модел идеалтиске бајке (о чему је писано у претходним студијама).¹⁹

Заветно-иницијацијска симболика Косова

На општем, националном нивоу – симболика мушкиности се у српској култури са традицијским предзнаком најпре испољава кроз иницијацијски контекст Косова и косовског завета. Данас, ова иницијација је – на применењеном симболичком плану – везана за одлазак на Косово (сакрални простор), и то пре свега на сам Видовдан, 28/15 јуна (сакрално време), када се евоцирају успомене на Косовски бој и косовски завет, који подразумева *верност древној заклетви, непоколебљиво давање примата царству небеском у односу на царство земаљско, односно вечном животу наспрам пролазне, земаљске егзистенције* (што би била једна од идеалтиских дефиниција).

У савременим околностима, значај иницијацијског подвига видовданском одласку на Косово (до Грачанице и Газimestана) обезбеђују многе тешкоће и изузетно неповољне, конкретне околности. Рецимо, ове (2007) године одлазак на Косово, и на одговарајућа верска и културна дешавања у Грачаници и на Газimestану, био је праћен великим бројем непријатности, од малтретирања и хапшења учесника који су имали хришћанска (нпр., обичан крст) или српска обележја (застава и сл.), до грубог претресања деце и монахиња.

У традиционалном контексту, што је опште познато, Косово (као свети простор) и Видовдан (као свето време) имали су централни значај за српски етнос, и то управо значај иницијацијског карактера, у непосредној вези са задобијањем духовног упоришта кроз херојску акцију. И у савременом и у традиционалном оквиру, борба за Косово и одлазак на Косово неизоставно су – са становишта протагониста одговарајућих идеја – повезани са потврдом идентитета, тј. припадности хришћанским опредељењима и православно-словенској цивилизацији, представљајући практични и симболички искорак из профаног времена и простора.

И народна епика песама косовског циклуса јасно дефинише етос акције по узору на херојски подвиг цара/кнеза Лазара, који је страдао опредељујући се за *царство небеско*, у одбрани хришћанских вредности и отаџбине, следећи пример Исуса Христа. Овај егзистенцијални модел је, уосталом, и посведочен кроз историју као једно од главних упоришта српске традиције и културног кода.

Тако владика Николај Велимировић дефинише *српство* као једну врсту историјске и духовне мисије чији је циљ приближавање светских народа Богу непрестаним историјским сведочењем Христовог пута и јеванђеоске поруке.²⁰

Управо у овом контексту, одлазак на Косово је традицијским значењским кодовима осмишљен као средишње иницијацијско ходочашће, одлазак на Свету земљу, чиме се истовремено остварује и сакрализација целокупног, како индивидуалног тако и колективног живљења. На колективном плану, осмишљавање националног идентитета остварује се кроз ослобађање Косова, тако да је Косово истовремено и симбол колективне иницијације кроз коју је пролазила већина српских генерација, од битке 1389., преко сеобе 1690. године, па до балканских ратова и Првог светског рата, све до савремених збивања.²¹

На пример, у традицији српских племена из Црне Горе (и одговарајуће културне зоне) – симболика Косова је пројектована на целокупни живот и културу. Рецимо, и делови народне ношње су непосредно значењски повезани са симболиком Косова; у појединим областима, преовлађујућа црна боја представљала је жаљење због пада Косова, који је означио пропаст српског царства и почетак робовања под Турцима. Целокупна српска традиција, уосталом, прожета је идејом ослобађања и повратка Косова, слично као што је и данас целокупна српска јавност одређена дешавањима везаним за нову окупацију Косова и његову судбину.

У свему томе, и некада и данас наглашаван је поменути контекст *herojske akcije muškarca*, која се испољава кроз различите делатности, најчешће дефинисан кроз поларитет 1) светитељског подвига и 2) војничке/ратничке храбrosti.²²

Међутим, и овај најзначајнији и општи иницијацијски оквир (од суштинске важности и за индивидуални и за колективни ниво) takoђе је дефинисан комплементарношћу мушких и женских принципа. Тако су у народној епизи посебно истицани ликови Царице Милице, Косовке девојке, Мајке Југовића и других жена непосредно повезаних са оживотвореним формулисањем косовског завета.²³ Сличне релације присутне су и на многим другим, повезаним семантичко-символичким плановима, почев од чињенице да је манастир Раваница, где се налазе мошти светог цара/кнеза Лазара (као оличења мушких подвига и врхунског самостварења мушкарца у традиционално-хришћанској српској коди), у ствари женски манастир, па све до чињенице да је међу видовданским ходочасницима ове (2007) године био присутан велики број жена, међу којима су неке водиле са собом и претшколску децу.

Према томе, Косово је данас, слично као некада, поприште и женског, али и дечијег подвига (уз наглашавање чињенице да је њихова безбедност, на овом простору и у овом тренутку, мања него било где на свету), незаменљиви симбол за једну врсту иницијације која има мушки предзнак, али се не може ограничити само на мушки пол. И у овом случају видимо на делу, дакле, и теоријски и практични модел комплементарности, односно универзалности.

Завршно одређење

У овом тексту покушали смо – на основу одговарајућих резултата, доступне литературе и сопствених непосредних истраживања – да у кратким цртама сажмемо и представимо базичне иницијацијске, симболичке и егзистенцијално-смисаоне моделе везане за принцип мушких односно за мушкарца (али у непосредној вези са женским принципом) у српској традицији и савременој свакодневници. Намера је била да се до овог циља дође уз помоћ „просторно-временског“ значењског кључа, који сажима и повезује све поменуте, основне појмове карактеристичне за наш приступ (од иницијације до мушки-женске релације).

Видели смо значај иницијације за контекст мушких, како у традиционалној тако и у савременој култури, што је илустровано на неколико конкретних упућујућих примера. Сличности некадашњих и савремених иницијацијских образца веома су упечатљиве и необичне, на основу чега о њима можемо говорити и као о обрасцима архетипске природе.

Посебно је битно додатно скренути пажњу на закључак како ни традиционални модел успостављања мушки-женских симболичких релација и представа није ни једнозначен ни непроменљив, већ управо – као што смо уочили – сложен и отворен. Овај модел, дакле, можемо посматрати превасходно као комплементаран, а не као модел који наглашава одвојеност и супротстављеност полова, иако је он – начелно посматрано – „патријархалан”.²⁴

Такође можемо подвући и закључак да су (уз бројне покушаје осуђења) и данас присутни модели мушких (само)реализације и одговарајући мушки егзистенцијални код, о чему сведоче бројне појаве. На пример, о томе сведочи чињеница да је одзив регрутата за нецивилно служење војног рока у 2007. години порастао за око 40%, што је значајан показатељ општих процеса који рефлектују виталност савремених облика мушких иницијација.²⁵ Другим речима, без обзира на нестанак великог броја традиционалних културних (и материјалних) форми, уочавају се слични иницијацијски облици, карактеристични за проглашавање тј. задобијање друштвеног статуса мушкарца.

Косовски завет, као (слободно се може рећи) идеалтиски израз кључних, иницијацијских манифестовања мушких стремљења током целокупне српске историје, такође је данас реактуелизован и присутан као у време превласти традиционалне културне матрице.²⁶ Рецимо, велики број младих људи је учествовао у *Видовданском маршу*, који је подразумевао ходочашће (у периоду између 14. и 28. јуна) од Београда до Грачанице на Косову. Током овог дугачког путовања, које је представљало и физички подвиг, учесници марша су препешачили наведену релацију посвећујући успут православне манастире и историјска места.

Наравно, косовски аспект ревитализације и реализације мушких самостварења, у складу са значењским кодом инспирисаним традицијским културним оквиром, поседује и многе друге облике испољавања, који су такође данас актуелни као у прошлости (а о чему смо већ претходно говорили).

У сваком случају – треба још једном нагласити – када се посматрају заједно, сви наведени примери непосредно поткрепљују закључак о истрајавању образца дефинисања друштвеног статуса мушкарца у савременим околностима. И данас, као и некада, мушкарац је у прилици да се реализује кроз „мушку иницијацију”, која се (такође је битно подвући) у великој мери свела на питање слободног избора, а не принуде, што додатно осмишљава сам иницијацијски чин. Боравак мушкарца у контексту иницијацијског подвизавања (тј. у простор-времену повезаности са предоченим „упориштима” неофитског прелазног статуса) обезбеђује му обитавање у свету сакралности, односно светог живљења. На тај начин, простор и време у којима се креће постају измештени из свакодневнице, и његова егзистенција неизоставно добија смисао.

Овде смо поменули само неке, посебно илустративне примере, превасходно везане за оне базичне аспекте који у себе укључују и телесни подвиг. С друге стране, многи други облици реализације мушкарца у савременим околностима (а по узору на традиционалне моделе) – свакако да представљају засебну тему, која захтева посебну студију и одговарајући простор. На самом крају треба поново нагласити да је у нашој студији ратматран српски контекст (наведене „мушких” проблематике), али је очигледно да се ови, специфични српски изрази заснивају на обрасцима који произилазе из структурне матрице општег карактера

РЕЗИМЕ

У традиционалној култури Срба начелно су уоквирени простор и време који су, практично или симболички, били везани за мушки принцип. Ово је углавном спровођено преко опозиције са женом и одговарајућом симболиком. Инверзије на дубљим културним нивоима биле су итекако присутне, али је исто тако постојало и непроменљиво семантичко језгро, одређено традиционалниом патријархалним кодом. У данашње време присутни су само реликти ових веровања и симболичких система, али се и даље, у појединим аспектима, може говорити о простору и времену предвиђеном искључиво за мушкарца, за разлику од других егзистенцијалних модела који су универзалног карактера или, пак, искључиво женски.

У овом раду смо се усредсредили на ексклузивне савремене и традиционалне изразе практичног и симболичког испољавања мушких принципа, непосредно повезане са иницијацијом, која потенцира прелазни просторно-временски контекст и која је у традиционалној култури представљала значајеско средиште егзистенцијалне парадигме; наиме, управо иницијација полно још „непотврђеног“ дечака/младића производи у мушкарца и тек након ње бивши неофит добија одговарајућу улогу у друштву. У складу с претходним, у српском контексту се, као посебно занимљиви и упечатљиви примери, издвајају аналогије традиционалних и новијих мушких институција (коледари – навијачи, традиционална тајна мушка друштва – служење војног рока) и косовски заветно-иницијацијски семантички оквир.

Примери, наведени и разматрани у раду, непосредно потврђују тезу о живој присутности, у савременим условима, образца одређења друштвеног статуса мушкарца који су архетипског порекла и митско-ритуалног карактера. Другим речима, и данас „простор и време мушкарца“ могу бити освојени и реализовани кроз мушку иницијацију која мушкарцу-неофиту обезбеђује боравак у свету сакралности, односно у димензији осмишљене и сврховите стварности, измештене из профане свакодневнице.

* Првобитна верзија овог текста објављена је на руском језику (Ивица Тодорович, *Пространство и время мужчины в историко-антропологическом контексте*, Наша повседневная жизнь. Антропологические исследования ученых России и Сербии, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая Российской академии наук, Москва, 2008, стр. 267-284).

¹ Видети, на пример, разноврсни материјал (и одговарајућа тумачења) презентован у до сада објављеним бројевима руског научног часописа „Мужской сборник“; у српској етнологији-антропологији до сада није било сличних синтеза, односно покушаја систематског изучавања „мушких“ проблематике.

² В. рецимо апстракте тема научних радова, наведених у: „Мужское“ в культурном контексте города, Материалы научной конференции (22-24 апреля 2004 г.), Москва, Санкт-Петербург, 2004.

³ Dušan Bandić, *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko*, XX vek, Beograd, 1997, 171.

⁴ Овде мислим, превасходно, на ситуацију у српској етнологији и фолклористици, али и на шири контекст; в., рецимо, примере *Српског митолошког речника* (Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998) и енциклопедијског речника *Словенске митологије* (Zepter book world, Београд, 2001).

⁵ Јубинко Раденковић, *Симболика света у народној магији Јужних Словена*, Просвета – Ниш, Балканолошки институт САНУ – Београд, 1996, 17.

⁶ Исто, 18-19.

⁷ Исто, 19.

⁸ D. Bandić, наведено дело, 171.

⁹ Клод Леви-Строс, као и други аутори који су се бавили овом проблематиком, „је видео у миту логички инструмент за разрешавање фундаменталних противречности медијацијом, прогресивним посредништвом“ (E. M. Meletinski, *Poetika mita*, Nolit, Beograd, b.g., 88).

¹⁰ B.: Vladimir Prop, *Historijski korijeni bajke*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 139-144.

¹¹ B.: Ш.К., *Коледарска гробља*, у: Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, 247.

¹² На основу исказа великог броја информатора.

¹³ Садржаји, овог типа, из српских бајки у потпуности одговарају примерима изнесеним од стране В. Пропа (в. напомену 10).

¹⁴ Основни архетипови који произилазе из Јунгових истраживања аналогни су главним ликовима идеалтипске бајке које издваја Проп (в. у: V. Prop, *Morfologija bajke*, Prosveta, Beograd, 1982, 86-87; упоредити: Žarko Trebješanin, *Predgovor* у: Karl Gustav Jung, *Arhetipovi i razvoj ličnosti*, Prosveta, Beograd, 2006, 5-22); такође в.: Ивица Тодоровић, *Ritual ума – значење и структура литејског опхода*, Етнографски институт САНУ – посебна издања 53, Београд, 2005, 417-419.

¹⁵ Упоредити: И. Тодоровић, *Ritual ума*, 373-374.

¹⁶ Vasa Pavković, *Beleška o piscu*, у: Boban Knežević, *Crni cvet*, Narodna knjiga, Alfa, Beograd, 2003, 139.

¹⁷ В. у: исто, 106-107.

¹⁸ Исто, 15-16.

¹⁹ В. поглавље VII.3 у: И. Тодоровић, *Митска истина Срба*, Звоник, Београд, 2005, 230-239.

²⁰ В. текстове обједињене у књизи: Владика Николај Велимировић, *Српски завет на размеђи светова*, Светигора, Цетиње, 2001; посебно в. текст *Српски народ као Теодул*, пре свега стр. 217-218, 234-236 и даље.

²¹ О Косову су, у сличном контексту, писали бројни аутори.

²² Херојски ликови косовских јунака Цара Лазара и Милоша Обилића, дефинисани у српској народној књижевности, такође сведоче о овој дистинкцији.

²³ В. српске епске песме косовског циклуса, рецимо, у: *Косово – српске народне песме о боју на Косову*, епски распоред Стојана Новаковића и других, по издању из 1906. издао Панпаблик, Београд, 1988.

²⁴ О извесним савременим, социјалистичким и постсоцијалистичким преформулацијама и урушавањима овако концептираног модела – као негативним тенденцијама – врло аргументовано је писала Александра Павићевић у студији *На удару идеологија* (Етнографски институт САНУ – Посебна издања 57, Београд, 2006).

²⁵ В. текст „Војска је опет у моди” у дневном листу „Политика” (29.6.2007, стр. 9).

²⁶ О стању на Косову и Метохији данас, као и о косовској проблематици у општем контексту, видети у зборнику радова са међународног научног скупа: *Косово и метохија – прошлост, садашњост, будућност*, Српска академија наука и уметности, Научни скупови CXV, Одељење друштвених наука 28, Београд, 2007.